

Лекція 6.

*Заборона рабства і примусової праці.
Право на свободу та особисту
недоторканність у практиці Суду*

План

1. Нормативно-правова основа захисту від рабства, примусової праці та незаконного позбавлення свободи
2. Заборона рабства і примусової праці (ст. 4 ЄКПЛ) у практиці ЄСПЛ
3. Право на свободу та особисту недоторканність (ст. 5 ЄКПЛ) у практиці Суду
4. Україна в системі європейських стандартів: відповідність, виклики, рейтинги
5. Висновки
6. Джерела, які використовувались

НОРМАТИВНА ОСНОВА: ДЕ ЗАКРІПЛЕНО ЗАБОРОНУ РАБСТВА І ПРАВО НА СВОБОДУ

Європейська система захисту будується на простій ідеї:

*людина не може бути ні чужою власністю,
ні об'єктом свавільного позбавлення волі.*

Цю ідею оформлюють кілька рівнів норм:

- міжнародні договори, що є обов'язковими для держав (hard law),
- м'які стандарти, які підказують, як саме ці норми реалізовувати (soft law),
- і національне законодавство, яке має з ними узгоджуватися.

ЄКПЛ: ЯДРО ЗАХИСТУ ВІД РАБСТВА І СВАВІЛЬНОГО ТРИМАННЯ

Стаття 4 Конвенції

Жодна людина не може бути перетворена на «робочу силу за замовчуванням» чи на річ.

Стаття 4 забороняє рабство, тримання в підневільному стані та примусову працю.

Це абсолютна гарантія: навіть війна, надзвичайний стан чи «державна необхідність» не виправдовують експлуатацію.

Сучасне прочитання цієї норми охоплює й приховані форми: домашнє рабство, трудову експлуатацію, торгівлю людьми.

Стаття 5 Конвенції

Вихідна точка: свобода – норма, обмеження – виняток.

Позбавлення свободи допускається лише у чітко визначених випадках і за прозорою процедурою.

Людина має знати, чому її затримали, швидко постати перед судом і мати реальний інструмент оскаржити тримання під вартою та отримати відшкодування в разі порушення.

ПОСИЛЕННЯ СТАНДАРТІВ: ХАРТІЯ ЄС, КОНВЕНЦІЯ ПРОТИ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ, МОП

Хартія основних прав ЄС підтверджує ту ж позицію: ніякого рабства, жодної примусової праці, окрема заборона торгівлі людьми, повага до свободи. Це показує, що захист від експлуатації – не політична опція, а фундаментальна цінність простору ЄС.

Конвенція Ради Європи про боротьбу з торгівлею людьми переводить заборону з площини декларацій у площину дій:

держава має не тільки «не експлуатувати», а й активно виявляти, захищати й відновлювати права жертв.

Конвенції МОП деталізують, що вважається примусовою працею та які практики є несумісними з правами людини, зокрема використання праці як покарання чи інструмент тиску.

Разом ці акти не просто дублюють ЄКПЛ, а створюють для держави чіткий коридор: що заборонено, що обов'язково, і де немає простору для «сірих зон».

SOFT LAW: ЯК ФОРМУЮТЬСЯ ОЧІКУВАННЯ ДО ДЕРЖАВИ

Soft law: як формуються очікування до держави
Рекомендації Комітету міністрів, керівні принципи та спеціальні гіді щодо протидії трудовій експлуатації та торгівлі людьми описують, як має виглядати адекватна реакція держави: від інспекцій праці до програм захисту жертв.

Факшити та довідники ЄСПЛ щодо статей 4 і 5 структуровано показують:
як Суд відрізняє експлуатацію від звичайних трудових відносин,
де проходить межа між обмеженням свободи й повноцінним позбавленням волі,
які процесуальні гарантії вважаються реальними, а не формальними.

Це акти, які не накладають штрафи й санкції самі по собі, але задають стандарт: «освічена» держава вже не може сказати, що не розуміла, як треба діяти.

УКРАЇНА: ЯК НАЦІОНАЛЬНЕ ПРАВО ВБУДОВУЄТЬСЯ В ЄВРОПЕЙСЬКУ СИСТЕМУ

Конституція України фіксує ту ж логіку:

- гідність як недоторканна цінність,
- право на свободу й особисту недоторканність,
- заборона примусової праці з вузькими, чітко окресленими винятками.

Кримінальний кодекс криміналізує торгівлю людьми, незаконне позбавлення волі та пов'язані форми експлуатації.

Це відповідь на вимогу не лише «не порушувати», а й активно переслідувати тих, хто перетворює людей на товар.

КПК України прописує правила затримання і тримання під вартою:

рішення суду, обґрунтована підозра, конкретні ризики, розумні строки, можливість оскарження.

На рівні тексту Україна декларує вірність європейським стандартам.

Подальший аналіз практики ЄСПЛ покаже, де ці норми працюють, а де залишаються лише на папері

HARD LAW VS SOFT LAW: ЖИВИЙ МЕХАНІЗМ ЗАХИСТУ

Hard law дає людині
юридичне право
сказати:

*«Мене не можна
експлуатувати, мене не можна
тримати під вартою без
підстав».*

Soft law уточнює:

*як держава має організувати поліцію, суди, інспекції, соціальні служби,
щоб ці слова стали реальною практикою, а не красивим записом у статті.
Разом вони формують рамку, в якій ЄСПЛ оцінює поведінку держав:
не тільки «що написано в законі», а й «що відбувається з конкретною людиною».*

СТАТТЯ 4 ЄКПЛ: ПРО ЩО ЦЯ ЗАБОРОНА

Стаття 4 Конвенції говорить дуже прямо:
людину не можна перетворити на річ, ресурс чи інструмент.

Забороняються три явища:

**рабство – коли людина фактично
«належить» іншій;**

**сервітут – коли людина живе й працює у
стані підкорення, без реальної можливості
«вийти з гри»;**

**примусова праця – коли змушують
працювати під загрозою покарання.**

ПОНЯТТЯ: ЯК ЄСПЛ І МОП РОЗРІЗНЯЮТЬ РАБСТВО, СЕРВІТУТ І ПРИМУСОВУ ПРАЦЮ

**Щоб не плутати все в одну купу, Суд і МОП
дають орієнтири:**

Рабство

Стан, близький до повного контролю: свобода пересування відсутня, документи відібрані, людина не може себе «звільнити», її експлуатують як власність.

Сервітут

Тривалий стан підкорення: людина формально не є «реччю», але живе й працює під постійним примусом, борговою кабалою, погрозами, залежністю. Немає реальної можливості вийти з ситуації. Примусова чи обов'язкова праця

Це робота, яку виконують:

без добровільної згоди,
під загрозою покарання, втрати документів, депортації, житла, заробітку тощо.

• Винятки зі ст. 4(3)

- Не вважаються примусовою працею:
- військова служба чи її альтернативна форма;
- праця засуджених за вироком суду;
- робота під час надзвичайних ситуацій;
- нормальні громадянські обов'язки (наприклад, участь у присяжних).
- Сенс: Конвенція не забороняє дисципліну й обов'язки, але чітко відсікає ситуації, де людиною починають розпоряджатися як ресурсом.

КЛЮЧОВІ КЕЙСИ: ЯК СУД «УПІЙМАВ» СУЧАСНЕ РАБСТВО

Siliadin v. France (2005)

Молода дівчина роками працювала прислугою без зарплати й документів.

Суд сказав: коли держава не забезпечує ефективного кримінального захисту від таких ситуацій – це порушення ст. 4.

👉 Висновок: заборона рабства = обов'язок створити реальні механізми покарання експлуатації.

Rantsev v. Cyprus and Russia (2010)

Жінка потрапила в систему «нічних клубів» як жертва торгівлі людьми і загинула.

ЄСПЛ визнав: торгівля людьми прямо підпадає під ст. 4, а держави зобов'язані:

не закривати очі на схеми експлуатації,
проводити реальні розслідування, а не формальні перевірки.

Choudhury and Others v. Greece (2017)

Мігрантів змушували збирати полуницю під погрозами зброєю і без оплати.

Суд визнав трудову експлуатацію порушенням ст. 4 і підкреслив:

економічна вразливість не дає державі права «не помічати» примус.

C.N. and V. v. France; V.C.L. and A.N. v. the UK

Справи про домашнє рабство і використання дітей/молоді в злочинній діяльності.

Справи про домашнє рабство і використання дітей/молоді в злочинній діяльності.

Ключові меседжі:

держава повинна вміти ідентифікувати жертв, а не сприймати їх як порушників;

відмова захищати жертву = порушення ст. 4.

Ці кейси показують: Суд бачить ст. 4 не як «антикнига про ланцюги», а як інструмент боротьби з сучасними, завуальованими формами експлуатації.

ПОЗИТИВНІ ОБОВ'ЯЗКИ ДЕРЖАВИ ЗА СТАТТЕЮ 4

Після цих рішень стає очевидно:

ст. 4 – це не тільки заборона «не робіть так», а й вимога «зробіть ось це»:

Криміналізувати експлуатацію

Чіткі склади злочинів:
торгівля людьми, трудова
експлуатація, використання у
борговій кабалі, домашнє
рабство.

Створити дієві інституції

Поліція, інспекції праці,
соціальні служби мають
вміти виявляти такі випадки,
захищати жертв, а не
дублювати насильство
байдужістю.

Ефективно розслідувати

Коли є підозри щодо експлуатації –
потрібне реальне, швидке,
неупереджене розслідування.
«Формальна перевірка» чи
перекладання відповідальності між
органами = порушення.

Захищати вразливі групи

Мігранти, діти, біженці, люди в
бідності – в зоні підвищеного
ризик. Держава повинна
активно працювати з цими
групами, а не чекати скандалу.

👉 **ЛОГІКА СУДУ: ЯКЩО ДЕРЖАВА «НІЧОГО НЕ ЗРОБИЛА», КОЛИ МАЛА
ВСІ СИГНАЛИ – ВОНА СПІВУЧАСНИК, А НЕ СТОРОННІЙ СПОСТЕРІГАЧ.**

СТАТИСТИКА: ЧОМУ СТАНДАРТИ СТ. 4 ОСОБЛИВО КРИТИЧНІ ДЛЯ УКРАЇНИ GLOBAL SLAVERY INDEX 2023 ПОКАЗУЄ, ЩО ПРОБЛЕМА НЕ Є АБСТРАКТНОЮ:

- орієнтовно 559 000 людей в Україні у 2021 році жили в умовах сучасного рабства;
- це близько 12,8 осіб на 1000 населення;
- Україна посідає одне з найвищих місць за поширеністю сучасного рабства в Європі та Центральній Азії.

На ці цифри накладаються:

- війна та масове переміщення людей;
- втрата житла й роботи;
- економічна вразливість.

У такому контексті:

- ризики трудової експлуатації, торгівлі людьми, примусової праці різко зростають;
- а вимоги ст. 4 до України стають не теоретичними, а практичним тестом, чи здатна держава:
- виявляти такі випадки,
- розслідувати їх,
- захищати тих, кого найпростіше перетворити на дешеву й безправну «силу».

Стаття 5 ЄКПЛ: свобода як відправна точка, а не бонус від держави

Право на свободу та особисту недоторканність у Конвенції побудоване на простому принципі:

людина спочатку вільна, і лише у виняткових випадках держава може цю свободу забрати.

Основні акценти:

Стаття 5 захищає фізичну свободу людини — від свавільних арештів, таємних ізоляторів, «тимчасових» затримань без пояснень.

Позбавлення свободи можливе лише у чітко перелічених випадках (п. 1 (а)-(f)): вирок суду, законний арешт для проведення суду, затримання неповнолітніх, осіб із серйозними психічними розладами, нелегальне перетинання кордону тощо.

У кожному випадку держава повинна довести не тільки «формальну підставу», а й відповідність процедури вимогам Конвенції.

Ключові гарантії, без яких позбавлення свободи буде свавільним:

«Процедура, встановлена законом» — не будь-який закон, а передбачуваний, якісний, узгоджений із Конвенцією.

Швидке й зрозуміле повідомлення: людина має знати, за що її затримали.

Швидке рішення суду: незалежний суд має реально перевірити, чи є підстави тримати далі.

Право на компенсацію за незаконне або надмірне тримання.

Запобіжний захід у вигляді тримання під вартою: коли держава переходить межу

Підпункт 1(с) ст. 5 дозволяє тимчасово забрати свободу до суду — але з дуже жорсткими умовами:

Має існувати «обґрунтована підозра»: реальні факти, а не просто припущення чи посилення на тяжкість злочину.

Має бути ризик, який не можна нейтралізувати більш м'яким заходом:

*втеча,
тиск на свідків,
знищення доказів,
продовження злочинної діяльності.*

Суд кожного разу, продовжуючи тримання під вартою, повинен називати конкретні мотиви, а не копіювати загальні фрази.

ЄСПЛ у справах Letellier v. France, Buzadji v. Moldova підкреслює: презумпція — на користь звільнення. Тримання під вартою допустиме тільки тоді, коли держава доводить, що: є реальні підстави;

вона постійно перевіряє, чи ці підстави ще існують;

строк тримання залишається «розумним», а не перетворюється на приховане покарання до вироку.

ПРАКТИКА ЄСПЛ: БАЗОВІ ОРІЄНТИРИ ПО СТ. 5

Кілька рішень, на яких тримається уся логіка Суду:

Engel and Others v. the Netherlands

Суд розмежував: не кожне обмеження пересування = позбавлення свободи, але коли контроль тотальний, людина фактично «зачинена» – включається ст. 5. Цей підхід важливий для відбору ситуацій, де держава ховається за формою дисциплінарних заходів.

Letellier v. France

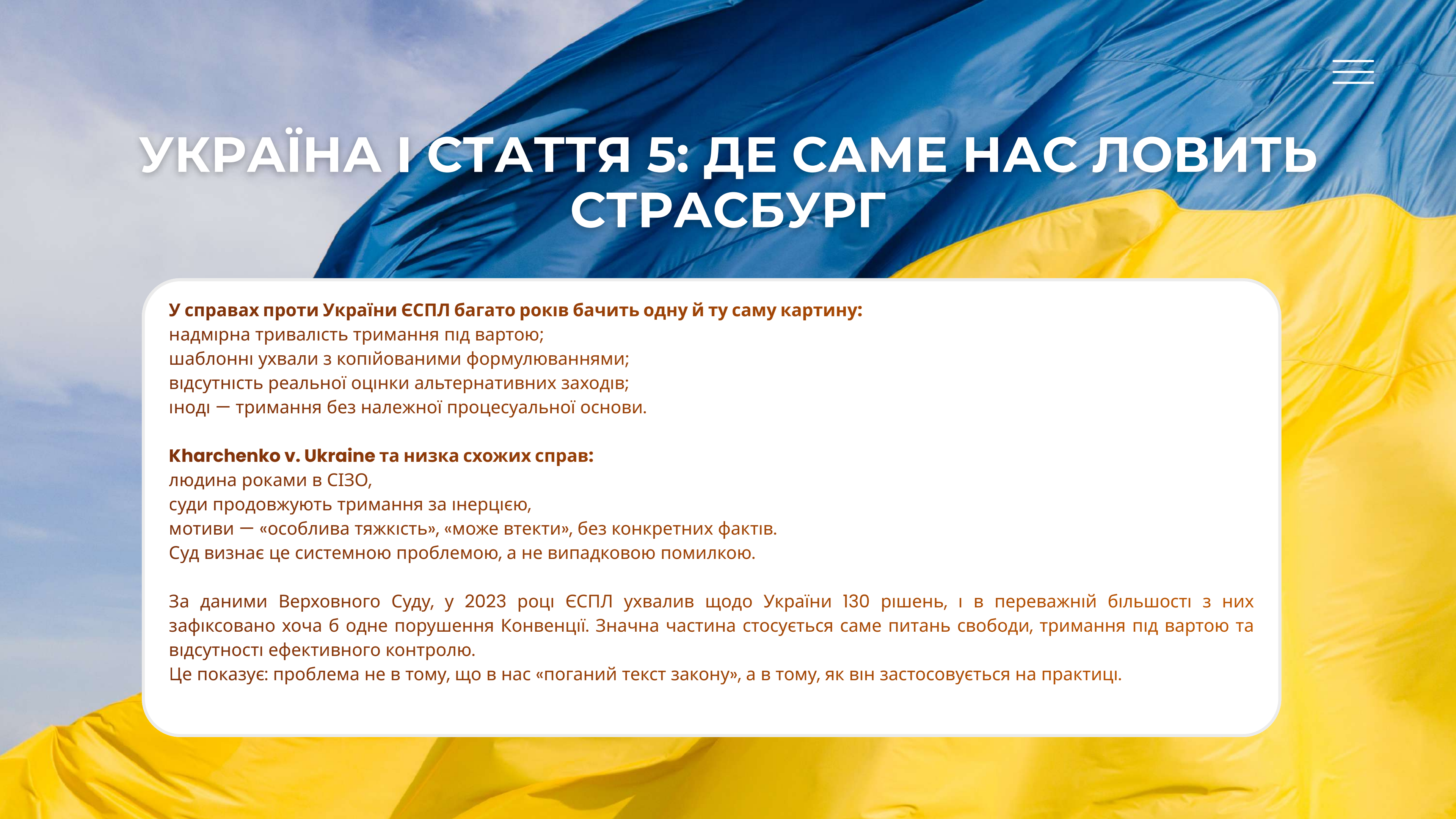
ЄСПЛ сформував правило: простого посилання на тяжкість злочину недостатньо. Потрібні «релевантні та достатні» підстави для кожного продовження тримання.

Buzadji v. Moldova (Велика палата)

Після певного моменту тягар доведення переходить чітко на державу:

якщо вона не пояснює, чому саме ця людина має залишатися під вартою, це порушення ст. 5 §3. Суд прямо вимагає реальної перевірки, а не автоматичного продовження.

Ці стандарти ЄСПЛ однаково застосовує і до «старих демократій», і до пострадянських країн: ніхто не має права перетворювати попереднє ув'язнення на норму.

УКРАЇНА І СТАТТЯ 5: ДЕ САМЕ НАС ЛОВИТЬ СТРАСБУРГ

У справах проти України ЄСПЛ багато років бачить одну й ту саму картину:

надмірна тривалість тримання під вартою;
шаблонні ухвали з копійованими формулюваннями;
відсутність реальної оцінки альтернативних заходів;
іноді — тримання без належної процесуальної основи.

Kharchenko v. Ukraine та низка схожих справ:

людина роками в СІЗО,
суди продовжують тримання за інерцією,
мотиви — «особлива тяжкість», «може втекти», без конкретних фактів.
Суд визнає це системною проблемою, а не випадковою помилкою.

За даними Верховного Суду, у 2023 році ЄСПЛ ухвалив щодо України 130 рішень, і в переважній більшості з них зафіксовано хоча б одне порушення Конвенції. Значна частина стосується саме питань свободи, тримання під вартою та відсутності ефективного контролю.

Це показує: проблема не в тому, що в нас «поганий текст закону», а в тому, як він застосовується на практиці.

РИЗИКИ І ВИМОГИ ЄСПЛ ДО ТРИМАННЯ ПІД ВАРТОЮ

Що ЄСПЛ вважає «червоними прапорцями», після яких держава майже гарантовано програє справу:

Автоматизм

Коли суд продовжує тримання «за шаблоном», не аналізуючи особистість, контекст, поведінку обвинуваченого.

Єдина підстава – тяжкість злочину

Серйозність обвинувачення може пояснити арешт на старті, але не виправдовує місяці й роки під вартою без нових аргументів.

Ігнорування альтернатив

Домашній арешт, застава, електронний браслет, особисте зобов'язання — якщо суд їх навіть не розглядає, це сигнал для ЄСПЛ.

Нерозумний строк

Коли попереднє ув'язнення триває довше, ніж потрібно для розслідування, а держава не проявляє належної швидкості («special diligence»).

Нечітка або сумнівна правова підстава

Будь-які «сірі зони», затримання без протоколу, «тимчасове утримання» без чіткого статусу = порушення правової визначеності.

Вимога Суду проста:

якщо держава забирає свободу, вона повинна в кожний момент мати чесну, конкретну й перевірювану відповідь на запитання:

«Чому ця людина досі не на волі?»

ДЕ МИ В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ СИСТЕМІ: ЩО ПОКАЗУЮТЬ ЦИФРИ ЄСПЛ

Україна — у фокусі Страсбурга.

Лише за 2024 рік Суд виніс 158 рішень щодо України (по 556 заявах), і у 153 з них констатував хоча б одне порушення. Це означає: проблема не точкова, а системна.

У 2023 році було 130 рішень проти України; у 123 знайшли принаймні одне порушення. Тобто переважна більшість справ завершується висновком про недотримання Конвенції.

Куди найчастіше «б'є» ЄСПЛ? У блоки, що напряду стосуються свободи людини: ст. 5 (право на свободу та особисту недоторканність) разом із порушеннями належного судового процесу і тривалості проваджень стабільно входять до топу для України.

ЩО САМЕ БОЛИТЬ У СПРАВАХ ПРО СВОБОДУ (СТ. 5): КОРОТКА ДІАГНОСТИКА

Автоматизм тримання під вартою. Суд бачить шаблонні ухвали без індивідуальної оцінки ризиків і без реального аналізу альтернатив.

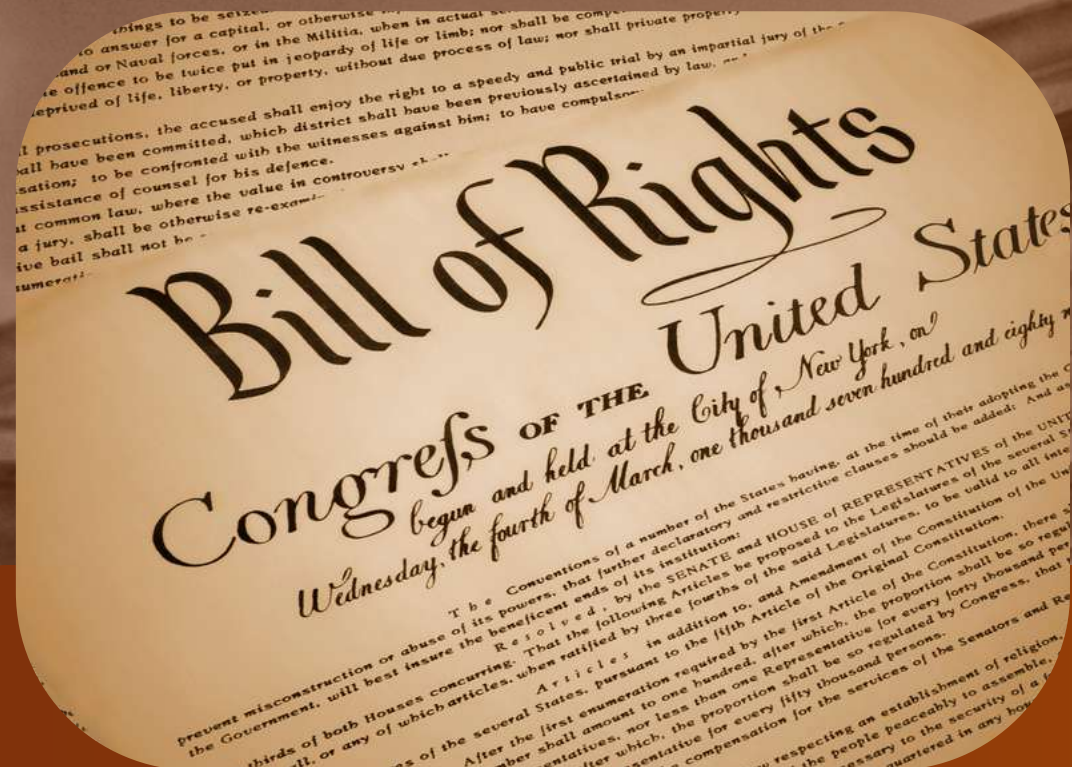
«Розумний строк» провисає. Попереднє ув'язнення затягується, а держава не демонструє «особливої старанності» у розслідуванні. Процедурні збої. Людину можуть не вчасно інформувати, не оперативно доставляти до суду, або обмежувати доступ до ефективного оскарження.

Ці мотиви повторюються у великій кількості українських справ за 2023–2024 рр. і формують негативну статистику за ст. 5.

СВОБОДА

ІНДЕКСИ, ЩО ПОЯСНЮЮТЬ КОНТЕКСТ ПРАВОНАСТУСУВАННЯ

Rule of Law Index (WJP) 2023: Україна — 89 місце з 142. Це сигнал про уразливість судових гарантій і контроль над владою. У 2024-му ми піднялись до 88, але тренд все ще крихкий.

Corruption Perceptions Index 2023: 36/100 балів, 104 місце з 180. Корупційний тиск прямо б'є по ефективності захисту від свавільного тримання і по розслідуваннях експлуатації.

Зв'язка зі ст. 4 і 5: коли верховенство права слабке й корупція висока — ризики свавільного позбавлення волі і низька якість розслідувань експлуатації ростуть.

РИЗИКИ СУЧАСНОГО РАБСТВА ДЛЯ УКРАЇНИ: ЧОМУ СТ. 4 — НЕ «ПРО МИНУЛЕ»

За Global Slavery Index (оцінка на 2021 р.): в Україні — орієнтовно 559 000 людей у ситуаціях сучасного рабства (12,8 на 1000). У регіоні Європи та Центральної Азії ми — серед найгірших показників. На ці ризики накладаються війна, переміщення, бідність.

Висновок: ст. 4 про заборону рабства/примусової праці — це про сьогодні. Війна і кризи множать вразливість, а отже і обов'язки держави: виявляти, захищати, розслідувати, карати.

ОЦІНКА ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ: ЩО Є НА ПАПЕРІ І ЩО ВІДБУВАЄТЬСЯ НАСПРАВДІ ФОРМАЛЬНО МИ В РАМЦІ ЄВРОПИ.

Конституція забороняє примусову працю і гарантує свободу; КК криміналізує торгівлю людьми; КПК прописує затримання та запобіжні заходи.

Практичні провали, які фіксує ЄСПЛ:

- зтяжні тримання під вартою без «живих» мотивів;
- слабка ідентифікація та підтримка жертв торгівлі людьми/експлуатації;
- недостатня ефективність розслідувань і судового контролю.

Що з цим робити (у площині стандартів ЄСПЛ): системно переглянути практику обрання/продовження СІЗО (пріоритет альтернатив), підсилити інституції для виявлення експлуатації, і забезпечити розслідування, яке відповідає критеріям ефективності.

Висновки

Заборона рабства, примусової праці та свавільного позбавлення волі в Європі має системний характер. Статті 4 і 5 ЕКПЛ, акти Ради Європи, МОП, Хартія ЄС та національне законодавство України формують єдину нормативну рамку, яка не залишає простору для легалізації експлуатації чи «зручного» утримання людини під вартою.

ЄСПЛ послідовно наповнює ці норми реальним змістом. Через практику у справах про домашнє рабство, торгівлю людьми, трудову експлуатацію та надмірне тримання під вартою Суд показує: держава відповідає не лише за те, що робить сама, а й за те, що дозволяє робити, закриваючи очі на зловживання.

Для України ключова проблема не в тексті законів, а в їх застосуванні. Попри формальну відповідність європейським стандартам, статистика рішень ЄСПЛ, індекси верховенства права, корупції та дані про сучасні форми рабства демонструють системні збої: шаблонні рішення про тримання під вартою, затягнуті строки, слабку ідентифікацію та захист жертв експлуатації.

Виконання стандартів статей 4 і 5 — це тест на реальне верховенство права. Там, де держава вміє обмежувати власну владу, ефективно розслідувати порушення, захищати вразливих і забезпечувати чесний судовий контроль, заборона рабства і гарантія свободи перестають бути деклараціями й стають відчутним захистом для конкретної людини.

Подальший напрям для України — не створювати нові декларації, а доводити на практиці: жодна людина не може стати «зручною жертвою» системи, а кожне обмеження свободи має бути винятком, обґрунтованим і прозорим. Це єдина логіка, з якою Україна органічно вписується в європейський простір прав людини.

ДЖЕРЕЛА

Основні міжнародні акти (hard law)

Європейська конвенція з прав людини, ст. 4, 5. r

Конвенція Ради Європи про боротьбу з торгівлею людьми (CETS №197).

Хартія ЄС про основні права, ст. 5 (заборона рабства і примусової праці), ст. 6 (право на свободу).

Конвенції МОП:

№29 про примусову працю,

№105 про скасування примусової праці,

№182 про найгірші форми дитячої праці.

Soft law та аналітичні матеріали

Guide on Article 4 of the Convention – Prohibition of slavery and forced labour, ЄСПЛ.

Guide on Article 5 of the Convention – Right to liberty and security, ЄСПЛ.

Тематичні Factsheets ЄСПЛ:

Slavery, servitude and forced labour;

Trafficking in human beings;

Right to liberty and security.

Рекомендації та документи Ради Європи щодо протидії торгівлі людьми та трудовій експлуатації (зокрема матеріали до CETS №197).

Практика ЄСПЛ (ключові справи)

За статтею 4 ЄКПЛ:

Siliadin v. France, 2005.

Rantsev v. Cyprus and Russia, 2010.

Chowdury and Others v. Greece, 2017.

C.N. and V. v. France, 2012.

V.C.L. and A.N. v. the United Kingdom, 2021.

За статтею 5 ЄКПЛ:

Engel and Others v. the Netherlands, 1976.

Letellier v. France, 1991.

Buzadji v. the Republic of Moldova [GC], 2016.

Kharchenko v. Ukraine, 2011, та інші справи щодо надмірного тримання під вартою й шаблонної мотивації.

Національне законодавство України

Конституція України: ст. 28, 29, 43.

Кримінальний кодекс України: ст. 149 (торгівля людьми) та інші норми про незаконне позбавлення волі.

Кримінальний процесуальний кодекс України: норми про затримання, запобіжні заходи, судовий контроль (у зв'язку зі ст. 5 ЄКПЛ).

Статистика, індекси, профілі

Court Profile: Ukraine, офіційна статистика ЄСПЛ щодо заяв і порушень (дані за 2023–2024 рр.).

Annual Report of the European Court of Human Rights 2024 – таблиці порушень за статтями та державами.

Global Slavery Index 2023 – оцінка поширеності сучасного рабства в Україні (559 000 осіб; 12,8/1000).

World Justice Project: Rule of Law Index 2023–2024, профіль України.

Corruption Perceptions Index 2023, Transparency International – показники України.